

Граници и идентичности – от „селяни“ и „християни“ до „българи“ и „сърби“ (1877-1918 г.)

Стефан Дечев

От края на 70-те и началото на 80-те години на ХХ в. насетне все по-упорито започна да се налага модернизатката парадигма в изследванията на нациите и национализмите. Съгласно нейните основни представители нациите се явяват модерни явления, рожба на епохата след Френската революция. Тепърва след тези събития и в рамките на съответните национални движения и национални държави, чрез усилията на различни институции като печата, образованието, армията и др. селяните, живели в рамките на своята локална общност, лишени от определено национално съзнание, започват да мислят себе си като част от дадена нация.[1] Напоследък под една или друга форма подобни възгледи се появяват и в българската историография. Според тях българската нация, както и нациите на Балканите, са модерно явление, първоначално рожба на книжовници и интелекенти, които постепенно налагат националното съзнание в посока от градското към селското население.[2] И макар немалко представители на предполагаемо академичната и извънакадемична общественост у нас да възприемат тези случаи като някаква поредна научна „мода“ или виждане наложено ни „отвън“, точно Балканите – поради късната модернизация и късната поява на масовото първоначално образование и редовна военна служба – предоставят една от удачните илюстрации на този възглед. Това по особен начин важи в случая с изграждането и очертаването на границата между „сърби“ и „българи“.

На следващите редове ще се опитам да представя няколко „лабораторни случая“, които демонстрират как при наличие на население с еднаква религия, относително еднаква култура, исторически спомени и сходен език – поради определено стечение на ситуационни случайности – дадени национални и държавни институции за относително кратък период от време успяват да изведат обикновените селяни и християни от предишната им регионална или общохристиянска идентичност и да ги накарат да се идентифицират със съответната българска или сръбска нация и техните държави. Всъщност, още от края на 60-те години на ХХ в. Фредрик Барт поставя ударение върху тази чисто ситуационната случайност на етническата идентичност, при която различни символи удържат и поддържат етническите граници (Barth 1969). В нашия случай ще се демонстрира, че колкото и тези символни граници да са случайни, толкова те се оказват и в перспектива твърде устойчиви поради „случването“ им в „точния момент“, свързан с премахването на османската власт, с дълбоки икономически промени, с въвеждане за пръв път на масово първоначално образование, с безпрецедентна, макар и половинчата, стопанска модернизация и т.н. Поради липса на пространство и за по-голямо фокусиране на текста тук не засягам въпроса за националното съзнание или за етническите разграничения в Македония.

Въображаемите национални картографии и идентичността на населението

Както е известно, въпреки относително трудните очертания на границите на бъдещата българска национална държава (Илчев 1995: 55-60), териториалната програма на българския национализъм в най-крайните си варианти включва „чисто български земи“, населени с „чисти българи“ като Враня, Пирот, Ниш с техните региони (Македония, 4 ян. 1890, бр. 14., 1-2.; 27 ян. 1890, бр. 19, 1; Славянин, 19 авг. 1889, бр. 8; Напред, 30 юли 1889., бр. 9; с. 6. Свобода, 14 март 1890, бр. 347, 2-3; Кисимов 1901: 158). Към тях често се прибавят и Лесковацко, Зайчарско, Алексинацко, Неготин, селата в Белградски окръг (Пловдив, 6 май 1890., бр. 33, 3; Пловдив, 19 май 1890, бр. 38, 1.; Свободно слово, 3 март 1890, бр. 14; Свобода, 27 юний 1890, бр. 371, 1; Вардар, 3 ноем. 1889, бр. 1, 1.), както и Рашко-

Призренската епархия (Македония, 5 ноем. 1889, бр. 1, 1-2). И в дългосрочен план, при актуализиране на политическия контекст, българската националистическа литература по тези въпроси лесно се нароява (Иширков 1915; Иширков 1918; Занетов 1917; Tchilinghiroff, 1917). Обратно, сръбските националистически претенции при въображаемото „картографиране“ на съответното национално пространство отиват далеч на изток и включват в различните варианти районите на Трън, Брезник, Радомир, Кюстендил, София, Рилския манастир и „наследството на Ст. Душан“, както и земите до Искър с Берковица, Видин, Брегово, Кула, Лом, Белградчик и др. (Цвијић 1921: 163-168; Цвијић 1987: 28-35; Тимочка 1928; Стојанчевић 2005: 121). В някои по-крайни – макар и по-инцидентни – варианти на това „картографиране“ се включват и Враца, Плевен, Ихтиман и Етрополе. (Гопчевић 1890: 330-336). Та дори и по-близкият до академичния дикурс Й. Цвиич все пак говори за „истинските българи, на Изток от Осъма“ (Цвијић, 1921: 163).

Националистически ориентираните сръбска и българска историография и езикознание не са единомислени при очертаването на границите между българското и сръбското. Според сръбското езикознание говорите в районите на Зайчар, Ниш, Алексинац, Княжевац, Враня, Пирот представляват „източносръбски диалекти“ и са неразделна част от сръбския език, като език, сходен на „тимошкия диалект“, се говори в цялото пространство чак до София (Белић, 2000; Сборник прилога, 1929: 80-87, Цвијић, 1921: 165). Според българските автори обаче „преходните български говори“ започват от Брезнишко, Трънско и Белградчишко, преминават през Босилеградско и Царибродско, за да обхванат и един широк географски ареал, навлизащ в територията на Сърбия до Пиротско, Нишко и Вранешко (Цонев 1904; Цонев 1901; Theodogow-Balan 1917; Божков 1984; БДА 1988: 10-11) И в двата случая национално ориентираните езикознания са гъвкави при избора на таксономичните критерии и в крайна сметка се стремят да изтеглят далеч на изток (в сръбския случай) или далеч на запад (в българския) границите на съответното „езиково землище“ с цел обосноваване на териториални претенции. И ако в българския случай стартовите точки са Брезник, Трън и Белградчик, за да се върви смело напред в западна посока, то сръбското езиково „картографиране“ си позволява да тръгне едва от Тимок, за да стигне до Искър и да означаи цялото това пространство като „спорна област“. (Цвијић 1921: 163, 164).

Ала макар и убедени в изначалната българскост или сръбскост на определени райони, и българската, и сръбската пропаганда и наука, са принудени да признаят успешното „побългаряване“ или „сърбизиране“ на населението, когато то остава за известен период от време под българска или сръбска държавна власт. Заедно с това, ние разполагаме и с достатъчно данни от съвременници, често пренебрегвани от национално ориентираните българска и сръбска историография, които подкопават и двата въображаеми способа за „производство“ на националното териториално пространство. Противно на националните разкази и версии те говорят за едно преобладаващо селско и православно, християнско население с по-скоро регионална и религиозна идентичност, но без ясно изразено модерно, българско или сръбско, национално съзнание. Ето някои от тях.

Още в началото на 70-те години управляващият руското дипломатическо агентство в Белград говори за „полудиво население“, в резултат от което ясна граница между сръбската и българската народност не съществувала. Определянето на селяните като „българи“ или „сърби“ зависело от чисто външни обстоятелства като – поддръжка от страна на Сърбия или получена помощ от страна на току-що институционализираната Българска екзархия (Маркова 1989: 122). По това време самата Екзархия е принудена в Ниш и Нишката епархия, търсейки неантагонизиране с местното население, да се съобрази с тамошните желаниа да не се използва българския книжовен език, а говоримото „наречие“, на практика някакъв междинен, сръбско-български език (Маркова 1989: 120). И в началото на 80-те границите между сръбското и българското продължават да са размити и неясни, като селянин от Пиротско в Княжевец е възможно да бъде приет за „българин“, а в Цариброд като „сърбин“ (Иречек 1995:

350). И К. Иречек дори определя езика на войводата Цеко Петков в българския парламент в началото на 80-те като „полусръбски“ (Иречек 1995: 34).

На практика до преди Руско-турската война от 1877-78 г. териториите на Видинския и Софийския санджак в Османската империя – това, което впоследствие ще бъде „Западна България“ и „Източна Сърбия“, – формират споменатия вече регион. Той е разположен между река Тимок и Южна Морава на запад и река Искър на изток, с население имащо еднаква религия, относително сходна култура, множество етнографски прилики, общи исторически спомени, сходен език и засилени контакти. Този преходен район се характеризира с висока степен на отсъствие, липса на яснота или колебливост на националното съзнание и от двете страни на все още неустановената, бъдеща, сръбско-българска граница. Това отсъствие на национално съзнание е не по-малко характерно и за други региони на Балканите, но поради отдалечеността от сръбското и българското национално ядро, тук то е далеч по-видимо и открито (Вълчинова 1999: 99-113, особено с. 103-113; Цвијић 1921: 163, 164, 168; Стојанчевић 1986: 101 и сл., 1995: 30, 2005: 111). Поредицата от бунтове тук от 30-те години на XIX в. насетне, станали после част от сръбския и българския национален наратив, са стихийни и имат социално-икономически и религиозни мотиви, а не модерен национален импулс.

Самият въпрос за национална принадлежност явно не се разбира твърде много от обикновеното селско население. Дори и след образуването на модерната българска национална държава през 1879 г. идентификацията като „българин“ явно на някои места звучи доста изкуствено и като нещо заучено. Предавайки очевидните впечатления на Иван Вазов от Берковица в началото на 80-те, Вазовият герой в произведението „Митрофан и Дормодолски“, 32-годишният Дормодолски на зададения му въпрос „*А народ какъв си?*“ отговаря видимо изкуствено и заучено: „*От възродителната България, ваше правдолюбие.*“ (Вазов 1974: 100). Вазов е национално мислещ автор и сам идеолог на българския национализъм, но заедно с това очевидният му стремеж към реалистичност и правдоподобност на описанието го е накарал да постави в устата на своя герой един сложен и изкуствен отговор.

Отново български извори, дори и през втората половина на 80-те години на XIX в., понякога говорят съвсем открито за липсата на ясно изразено национално съзнание или поне за неговата колебливост в пограничните райони между България и Сърбия. Така в началото на 1888 г. от страниците на в. „Напред“, коментирайки съобщенията за някакво просръбско поведение на местната народна милиция в Трън по време на отминалата Сръбско-българска война, Г. А. Кърджиев пише: „*Освен това, всеки може да се убеди по лични наблюдения, че пограничните села и градове – български и сръбски, не принадлежат напълно нито към една от славянските народности. Тези хора приказват на едно нарече, което се не среща в писменните язици, с особни старославянски форми. Те собствено толкова са сърби, колкото и българи в язици си. При това у тях често се срещат семейства дето една брат служи в сръбската армия, другият в българската, една син в едната, другия в другата и тях нищо не отличава, освен формата.*“ (Напред, 25 ян. 1888, бр. 6, 11). И по-нататък Г. А. Кърджиев продължава: „*Селяците по тия места – Цариград, Пирот, Трън, към които са обръщах с един и същи въпрос: сърбите или българите им аресват повече? твърде простодушно отговаряха: „Па нали си е все едно – и сърбите са добри, и българите“. Това все си е едно, (ред.) те по-осезателно го чувствуват, отколкото онези, които трактоват за двата братски народа – сърби и българи. Че не само тези хора от неопределена националност, но и нашите селяци по чувство на справедливост, което у простия народ по-често ще срещнеш отколкото у интелигенцията, защото у него няма шовинизъм да го заглуши, и те, казвам, съзнаваха всичката безсмислица на тая война.*“ (Напред, 25 ян. 1888, бр. 6, 11-12). Въпреки политически спекулативния характер на текста му, Г. А. Кърджиев все

пак издава наличието към средата на 80-те години все още на *„тези хора от неопределена националност“*.

Разбира се, наличието на това срещано в съвременните извори, които разгледахме, *„полудиво население“*, сред което не може ясно да се разграничат „сърби“ и „българи“, и наличието на наречия, достатъчно отдалечени както от сръбския, така и от българския литературен език – не означава, че не съществуват и известни предварителни нагласи, които биха улеснили или възпрепятствали бъдещи опити на определени институции да работят за изграждането на сръбска или българска национална идентичност. В случая биха могли най-общо да се очертаят пет случая на подобни предварителни нагласи спрямо националното в тази преходна гранична зона. На първо място това са два случая на райони, както и отделни индивиди, в които се забелязват по-ясно изразени сръбска или българска идентичност. Следващите два случая са онези, при които е налице определена предварителна нагласа за сръбска или българска идентичност, но тя е все още твърде колеблива и остава бъдещата дейност на сръбски или български институции да завърши този процес на формиране на национално съзнание. Към петия случай трябва да отнесем отсъствието на национално съзнание, при което неговото развитие ще зависи от действието на бъдещи национални и/или държавни – съответно сръбски или български – институции като църква, училище, армия, община и т.н.

Руско-турската война и формирането на трите „лаборатории“ по национална идентичност

Раждането на определени симпатии или поне предразположеност за приемане съответно на българско или сръбско национално съзнание зависи от съчетанието на поредица от фактори или съдбоносното и решително действие на един фактор или събитие, което има граничен характер в личната биография на даден човек или група от хора, живеещи в даден регион. За част от населението в цялото така разглеждано пространство това са съответно Руско-турската война от 1877-78 г., довела до края на османската власт, пристигането на руски или сръбски войски, видимите за селяните аграрни промени, установяването на руска, сръбска или българска администрация, новите държавни граници и т.н. Защото включването на Сърбия във войната през декември 1877 г., след падането на Плевен, довежда до началото на борба за националната принадлежност най-вече на населението в околиците на Пирот, Трън, Брезник и Радомир и до началото на бъдещи ожесточени териториални спорове между Белград и София, като тези за Трън и Кула (Стојанчевић 1995: 242; 1986: 20-21, 147-154.). В този смисъл, в зависимост от различното съчетание на горните фактори и очертаните от тях граници се изграждат три своеобразни „лаборатории“ за формиране на национално съзнание.

Временното заемане на териториите от сръбска войска и установяването на сръбска управа обяснява видимите просръбски симпатии през първата половина на 80-те години, особено сред селското население на някои погранични райони в Княжество България. За тази подчертана предразположеност към сърбите могат да се дадат убедителни обяснения, които не са свързани с някаква изначална или „забравена“ минала сръбска идентичност. В края на 1877 г. сръбските войски бързо заемат Куршумлия, Лесковац и Пирот, след което и районите на Царибродско, Трънско и Брезнишко, Кюстендилското Краище с Босилеград, като се спускат към Дупница и стигат до самия Кюстендил (Стојанчевић 1986: 17 и сл., 1995: 208 и сл.). Преди – според решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. – Сърбия да е принудена през май и юни 1879 г. да отстъпи Царибродско, Трънско със Знеполе и Брезнишко с Граово на Българското княжество, в продължение на близо година и половина там е установена сръбска управа (Стојанчевић: 1995: 211, 240; Манолова-Николова 1997: 159, 167). Следователно в един важен за тях период на драматични промени, в продължение на около година и половина, трите споменати погранични региона посрещат сръбските войски и новоустановената сръбска власт, аграрните промени и заемането на освободената от

напускащите турци и мюсюлмани земя. Както и в целия Пиротския санджак сръбската политика се стреми да интегрира този край и се отнася към населението като към „правни срби“ (Манолова-Николова 1997: 160). Макар вероятно сръбската историография и да преувеличава просръбските симпатии на местното селско население от Граово и Знеполе, както и във Видинския и Софийския санджак като цяло (Стојанчевић 1986: 142-145; 1995: 241-244; 2005: 118), тяхно наличие не се отрича и от български изследователи (Манолова-Николова 1997: 165). Сред факторите, обуславящи просръбските симпатии, обикновено се изтъкват близостта на Сърбия, естествените и изгодни пътища към Пирот, Ниш и Белград; изкарваното препитание в Сърбия от немалко хора в този регион; получаваното образование в Сърбия; връзките със сръбските въстания от началото на века насетне; заселилите се роднини от тези краища в Сърбия; съвпадането на изтлакването на османската власт с навлизането на сръбски войски; историческата обосновка на Белград чрез територията на средновековна „Стара Сърбия“, включваща и София, Радомир, Кюстендил и Северозападна България; използването като аргумент на характеристиките на местните диалект, народни песни, празници, както и намиращите се в София мощи на Св. Крал Стефан Милутин (Манолова-Николова 1997: 165, 166, 170; Србија 1978: 255, 278-282).

Обобщавайки впечатленията си от началото на 80-те години от района на Царибродско, Трънско и Брезнишко, К. Иречек отбелязва: *„Между селското население, особено близо до границата и в Брезнишко, са останали тук-таме симпатии към Сърбия, които от последната Сръбско-българска война навярно се обърнали.“* (Иречек 1974: 577). Тъй като текстът е писан вече през втората половина на 80-те, когато Иречек е в чужбина, той изказва предположение, че победоносната за българите отминала Сръбско-българска война от 1885 г. вероятно е променила картината. Ала наличието през първата половина на 80-те на *„симпатии към Сърбия“* сред *„селското население“* на този зает през 1877-79 г. от сръбски войски край е във от съмнение. Всъщност, след края на сръбската окупация в Брезнишко и Трънско през юни 1879 г. явно е било трудно за българската власт да ги администрира и тук цари определено безвластие. (Манолова-Николова 1997: 169). И държавата очевидно си дава сметка какво предстои, тъй като през 1879-1880 г. точно за граничните окръжия са отпуснати най-много средства в помощ на училищата (Манолова-Николова 1997: 170).

Според данни на Вл. Стоянчевич в навечерието на Сръбско-българската война от 1885 г. Белград използва за агитация сред самото население старите връзки с просръбски настроени села в Царибродска, Трънска и Брезнишка околия, както и в част от селата в Радомирско, Кюстендилско и Самоковско. Отново активни са дори същите хора, които през 1877-79 г. са начело на управлението по тези места, някои от които след юни 1879 г. са живели като емигранти в Сърбия (Стојанчевић 2005: 118-119). Може понякога и да са преувеличени данните, че в завзетите през 1885 г., в първите дни на войната, предели *„сръбската войска навсякъде е дочакана като освободителна“* (Стојанчевић 2005: 121). Ала разполагаме и със свидетелства, че по време на военните действия вече забелязаните от Иречек *„симпатии към Сърбия“* избухват в активно поведение в полза на настъпващата сръбска войска и срещу българските власти. Намирайки се на 9 ноември 1885 г. на фронта, Константин Стоилов записва в своя дневник следното: *„От Брезник ни съобщиха, че селяните благоприятстват сръбите. Въобще действахме като в неприятелска земя, защото населението не ни оказваше никакво улеснение. По всички сведения събрани от офицерите, населението по границата се е предавало на сръбите и е лъгало нашите.“* (Стоилов 1996: 458). Не по-различни са спомените за войната и на поручик Вълчинов от Ломската дружина, издадени седем години по-късно. Там можем да прочетем и следното: *„Въобще хората в околността на Брезник и Трън симпатизираха много на сръбите и бяха ужасно недоверчиви към нас“*. Той отбелязва как в ущърб и с цел да попречат на българската войска *„местните жители“* прерязвали дори телеграфната линия (Вълчинов 1892: 27). Не трябва да се забравя, че самата Сръбско-българска война е започната от крал Милан с аргумента, че населението и в източните краища

на Шоплука не може да се разглежда „само като българско“, а като своя военно-оперативна цел сръбският владетел си поставя източната граница на бившите турски санджаци Видински и Софийски до течението на Искър (Стојанчевић 2005: 118, 120). Разполагаме и със сведения, че определилите се по време на сръбската окупация през 1877-79 г. като „сърби“ и останали в Брезнишко след 1879 г. през време на Сръбско-българската война са били интернирани от българските власти в Плевенско и Орхание (Манолова-Николова 1997: 169).

Противоречивите сведения, които получаваме за настроенията в Трън, явно отразяват и колебливостта на местната идентичност, мислена в национални – сръбски или български – рамки. Докато в спомените си Тома Васильов говори в контекста на есента на 1885 г. за сръбски агенти, които „сновяха скришом между трънското население да го придумват да иска присъединяването си към Сърбия“, а трънчани не се поддавали (Васильов 1994: 30), то други извори от онова време представят и по-различни факти. В публикувани в „Напред“ анонимни „Спомени за Сръбско-българската война“, подписани от „г-жа Б-ва“, и вероятно дело на самия редактор Г. А. Кърджиев се казва: „Вземането на Трън не беше толкова опасно за войската, колкото за населението в този град. Трънчени се обвиняват в измена, за това към тях нашите са отнесоха като към изменници.“ (Напред, 25 ян. 1888, бр. 6, 11). Именно разказвайки за тези събития, Кърджиев изтъква, как трънчени, подобно на други по границата между България и Сърбия „не принадлежат напълно нето към една от славянските народности.“

Вън от съмнение явните просръбски симпатии сред пограничното население от есента на 1885 г. не могат да бъдат обяснени без сръбската власт в тези територии между края на 1877 г. и пролетта на 1879 г. В сръбската историография това явление се обяснява и като част от спонтанен конфликт между селското население от големи части на Видинския и Софийския санджак, което било за присъединение към Сърбия, и градските „чорбаджии“, поддържащи българската страна (Стојанчевић, 2005: 110). Справедливо е отбелязано, че не бива да се пренебрегват и усилените сръбски агитации сред селското население как устроената вече от десетилетия сръбска държава ще може да им позволи отстъпки в данъчните задължения, както и освобождаване от военна служба, агитации, имащи определен успех дори и сред селяни извън зоната на сръбската управа (Манолова-Николова 1997: 166).

И все пак, като правило в онези западни райони, като Софийско и Кюстендилско, където по време на Руско-турската война от 1877-78 г. навлиза руска войска и те се заемат посетне от българска администрация, българското национално съзнание се налага относително бързо и непроблематично. Тук и граничното време на войната и промяната на властта се идентифицира единствено с „руската окупация“. Затова когато прави в първата половина на 80-те обиколка на Кюстендилското краище и преминава през село Божица, К. Иречек отбелязва за своите водачи божичани следното: „При това се оплакваха много от границата; сръбската стража, казват, никого не пуца без паспорт даже и в пограничните села, при все че хората от двете страни отдавна са в роднински връзки и искат по-често да се виждат.“ (Иречек 1974: 657-658). И за село Топли дол, където населението било с „бавно, често пресичано говорене“, Иречек заключава, че били „полудиви хора, които малко мислят и малко говорят“, добавяйки: „Много се оплакваха от границата и от сърбите. Пограничната линия, теглена по планинския гребен, разделила разпръснатите групи от техните къщи на две. Горите, пасбищата, даже и нивите на много жители останали зад границата и сега, казва, сърбите не пуцат никого там и наемат тамошните пасбища на чергарите-власи.“ (Иречек 1974: 658). Очевидно става враждебното отношение на населението към новоустановената граница, идеята за връзка с населението от другата страна и в същото време – поне на този етап – олицетворението на тази противна „граница“ със „сърбите“, в смисъл на съседната държава и нейните служители.

Нещо повече. Не е трудно да се досетим, че вече настъпилото относително бързо идентифициране на местното население с Княжество България ще да е продължило и

засилило през втората половина на 80-те. Самата българска победа в Сръбско-българската война допълнително ускорява този процес. Това се осъществява по същия начин, по който населението в един или друг регион на бившата Османска империя е било впечатлено и помни навлизането на руска или сръбска войска, както и установяването на сръбска или българска администрация, след дълго съществуващата османска. По същия начин то е било впечатлено и от българската военна победа над Сърбия като выплъщение на силата и способността на новата държава и нейната вече респектираща власт.

И в този смисъл явно една от характеристиките на сръбската историография е да преувеличава проблемите, които българската държава среща след 1879 г. при интегрирането на това погранично или западнобългарско население (Стојанчевић 2005: 108-109.) Всъщност постепенно населението от Трънско, Брезнишко и Царибродско, формиращите се там българи, започват да наричат православните селяни, бивши екзархисти от другата страна на границата, „сърби“. Те пък от своя страна, въпреки официалната пропаганда на Белград, явно наричат населението на изток от границата „българи“. За този относително безболезнен процес едва ли е без значение и обстоятелството, че близостта на Сърбия, в сравнение с предишната отдалеченост на центровете на българското движение (Цариград, Букурещ, Русе, Пловдив, Ловеч, Търново и т.н), след 1879 г. вече е заменена от близостта на българската столица София с всички произтичащи от това последици.

Българската военна победа през есента на 1885 г. спомага и за засилване и ускоряване на процеса на формиране на българско национално съзнание и сред хранещото през първата половина на 80-те „симпатии към Сърбия“ „селско население“ от другите погранични райони – Царибродско, Трънско и Брезнишко. Краят на предишните тревожни тенденции видимо се констатира в дописка до официоза „Свобода“. През 1890 г., по повод отбелязаната на 8 и 13 ноември годишнина от влизането на българските войски в Трън, Стамболовият печатен орган казва изрично: *„Къде края на тази година – след изминуванието на цели пет години от Сръбско-българската война – в Трън замириса на чиста българщина.“* (Свобода, 24 ноем. 1890., бр. 413, 3). Авторът на дописката явно съзнава противоречието в собствената си констатация за „българщината“ като нещо относително ново в Трън. Затова той преминава и към едно класическо внушение на всички модерни романтични национални идеологии за „забравено“ напоследък национално съзнание, което е било необходимо да бъде някак „възродено“, „припомнено“. Ето защо той добавя: *„Не искам да кажа, че преди не е имало такова нещо; но че това нещо, тази приятна миризма някак си беше се позадавила в последните години, предшестващи тази братоубийствена и безмислена война.“* (Свобода, 24 ноем. 1890., бр. 413, 3) А и защо да не предположим, че несъзнателно авторът на дописката повдига завесата и към просръбските настроения като нещо относително ново и датиращо от периода след войната от 1877-78 г. и временното заемане на региона от сръбски войски и управа. Очевидно е, че организираното от българската администрация честване на Сръбско-българската война е част от различните усилия по осъществяването на този процес на градеж на нацията.

И в този смисъл, съвсем не е без значение, че българската и сръбската държава остават в дългосрочна перспектива единствените мощни агенти за моделиране на колективния спомен. Преди години Н. Манолова-Николова изтъкна, как още през 1879 г., при предстоящото предаване на властта от сърбите, е било от съдбоносно значение „рамкирането“ на случващото се. С това тя има предвид мисленето за това кой е „освободил“ региона от „турците“ – дали сърбите, които заради решенията на Берлинския конгрес се налага да предадат властта на несторилите нищо българи, или българската версия, че подобно на цялата останала България и този район е освободен най-вече благодарение на победите на Русия. (Манолова-Николова 1997: 168).

Подобен процес на изграждане на българско национално съзнание не би бил невъзможен и сред населението от другата страна на границата, в Кралство Сърбия, но единствено при

положение, че действията продължително време български държавни институции. Доказателство за това са и пиротчани като Спас Вацов или д-р Кръстю Кръстев, които се ориентират към България, заселват се в нея и твърдо се идентифицират като „българи“.[3] При това твърде често именно сред пиротчани „избраната“ веднъж българската идентичност обикновено се съчетава с твърде силни антисръбски настроения. Убедително сякаш звучат и думите на К. Иречек по повод заселилите се след 1878 г. в България родом от Пирот хора: „*В Княжеството служат немалък брой пиротчани във войската, в администрацията и в училищата. Всички са фанатични неприятели на Сърбия.*“ (Иречек 1974: 577).

Ала въпреки признатите дори и от сръбската историография успехи на „българизма“ в Пирот до 1877-78 г. (Стојанчевић 1986: 58 и сл.), процесът на утвърждаване при сръбска държавна власт на сръбска идентичност в Ниш, Пирот и Враня след 1877-78 г. върви доста успешно и сравнително бързо. Това са принудени да констатират и националистически български автори. Още през втората половина на 80-те и началото на 90-те години, макар да разглеждат населението в районите на Зайчар, Ниш, Пирот и Враня като едва ли не изначално българско, те вече признават, че то се осъзнава решително като сръбско, било „посърбено“ (Македония, 19 ноем. 1889, бр. 4, 2-3.; 7 дек. 1889, бр. 8, с. 1; Вардар, 14 дек. 1889, бр. 6, 3; Ризов, 1894: 117-118). В книгата си „Бай Ганьо“ Алеко Константинов е успял да улови точно този момент, когато освен че използва всеки случай да напомни на сърбите за поражението им при Сливница, неговият литературен герой вика по сръбските гари: „*Ти не си ли българин, право кажжи? Вий всички сте българи, ама се сърбете!*“ И тук може би да кажем, че сигурно сходни биха били резултатите и на част от българската територия, като се има предвид списъка, предоставен ни от Вл. Стоянчевич за хора с произход от българската част, ала станали видни и известни сърби (Стојанчевић 1995: с. 278.)

Но и този процес на изграждане на сръбска национална идентичност явно, подобно на българския, не се развива равномерно в различните региони. В Ниш просръбските настроения и идентичност се очертават твърде бързо, а за това като че ли е налице в по-голяма степен и необходимата предварителна нагласа. Още през 70-те години, след проверка в Нишка епархия, българският митрополит Григорий Доростоло-Червенски смята, че тук не може да работи човек, който не познава „*местното наречие или поне сръбския език*“. Той дори е принуден да препоръча равнодушие към сръбските претенции; въздържане от нападки към преподаването на сръбски език в училищата; непоказване поне външно на силно предпочитание към българщината (Маркова 1989: 122). Но този градеж на сръбска национална идентичност явно не става съвсем без проблеми и не върви твърде гладко, за разлика от Шумадия, в източните краища на Сърбия – Алексинац, Княжевац, Враня и Пирот. По тези места сръбските училищни инспектори констатират през 80-те проблеми със сръбския литературен език при учениците в началното училище, доколкото местните диалекти значително се отличават от сръбската книжовна норма (Кайчев 2003: 37). Наум Кайчев изнесе преди време и данни за оплаквания на един от първите директори на гимназията във Враня за отсъствие у децата на познания от „*устното предание на нашата история*“, за невъзможност в този край да се чуе „*наша юнашка народна песен.*“ (Кайчев 2003: 141-142).

Заклучение

В крайна сметка ние се сблъскваме с няколко „лаборатории“, които демонстрират по най-категоричен начин способността на институциите на националната държава – църква, училище, армия, община и т.н. – успешно да моделират национална идентичност. Селското и християнско население, говорещо определени диалекти, отдалечени едновременно от сръбската и българската книжовна норма, се превръща в „българи“ и „сърби“, разполагащи

вече с модерно разбиране за „народност“. В териториите, в които османската власт е премахната в резултат от настъплението след края на 1877 г. на сръбски войски и съгласно Берлинския конгрес от 1878 г. влизат в границите на Княжество Сърбия, в относително твърде кратък период от време побеждава сръбската национална идентичност. Във втори тип райони, които посрещат руски войски и съгласно Берлинския конгрес са включени в границите на Княжество България, в реципрочен процес, отново относително твърде бързо и безпроблемно надделява българската национална идентичност, а сръбското бързо започва да се мисли като чуждо. В този смисъл възгледите както на българската, така и на сръбската историография, обръщащи внимание върху проблемите свързани с изграждането на нацията, са базирани повече на съпротивата на една местна, регионална култура срещу административната централизация на държавата и натиска на модернизацията, а не са израз на някакви особено ясно изразени просръбски или пробългарски настроения. Твърде интересен е обаче третият случай от райони, които след края на 1877 г. посрещат сръбски войски, преживяват период на сръбска управа, ала съгласно решенията на Берлинския конгрес са отстъпени на Княжество България. До средата на 80-те години в тях селското население продължава все още да храни упорити и жилави просръбски симпатии и да е враждебно настроено спрямо българските институции. Ала българската победа в Сръбско-българската война и продължилата устойчиво дейност на българските държавни институции водят до утвърждаването на българско национално съзнание още през втората половина на 80-те и през 90-те години. Потомците на тогавашното население днес с учудване и насмешка биха приели за „чиста монета“ сведенията на К. Стоилов, че се усеща като в „неприятелска земя“. Успешността на протеклия относително бързо период на изграждане на българско национално съзнание се доказва и от един четвърти случай – територии, които влизат в границите на Княжество (Царство) България от 1879 до 1918 г., но впоследствие стават част от териториите на Кралството на сърби, хървати и словенци (от 1929 г. Югославия), следвоенна Титова Югославия и днешна Сърбия. Устойчиво създадената българска национална идентичност през тези няколко десетилетия се оказва съдбоносна и води до историческото съществуване и до днес на българско малцинство в Сърбия, поради основополагащия с оглед на нациоформирането процес от този период. Тук не бива да се пренебрегва и политиката на Титова Югославия да признае официално това българско малцинство, изтъквайки го и като контрапункт пред външния свят срещу политиката на България по националния въпрос.

През 1976 г. историкът Юджийн Уебър защити тезата, че определен период на Третата френска република (1870-1914) е бил решаващ за превръщането на немалка част от местните „селяни“ във „французи“, за формирането на модерно френско национално съзнание. По това време социалните и културни промени достигат от големите градове до селото и измъкват селяните от онази различна времева зона, в която те са живели до тогава. (Weber 1976). Очевидно, че и в българския и сръбския случай, десетилетията от края на XIX и началото на XX в. се оказват решаващи благодарение на действието на различни нациоформиращи фактори в съответните държави. В този смисъл днешното, след близо 100 години, наличие на българско малцинство в Сърбия (районите на Цариградско и Босилеградско) е само едно „лабораторно“ доказателство за модернизатката теория за нациите или поне за нейната абсолютна приложимост към региона на Югоизточна Европа, както и за, в немалка степен, основополагащата роля на периода от 1879 до 1918 г. Точно тогава „българското“, мислено като национално, е получило определено въплъщение и въпреки всички елементи на колебливост, остава важен елемент от идентичността на населението дори и до днес.

Текстът е публикуван за пръв път в електронното издание „Nota Bene“, както и в сборника „Границите. Философски и политически прочити“. Съст. Лазар Копринаров. Велико Търново: Фабер, 2012, с. 9-28.. Публикува се тук със съгласието на автора.

Литература

Белић 2000: Белић, Александар. О дијалектима. Нови Сад: Будућност, 2000

Белић 1991: Белић, Александар. Србија и јужнословенско питање. Београд, 1991.

Божков 1984: Божков, Рангел. Димитровградският (Царибродският) говор. София: Издателство на БАН, 1984.

БДА 1988: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част. Съст. под ръководството на Иван Кочев, София: изд. на БАН, 1988.

Вазов 1974: Вазов, Иван. Събрани съчинения, т. 6. Повести. София: Български писател, 1974.

Васильов 1994: Васильов, Тома. Моят дневник. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1994.

Вълчинов 1892: Вълчинов, поруч. Вспоменания от сръбско-българската война, 1885 г. София: Учебно бюро при Военното министерство, 1892.

Вълчинова 1999: Вълчинова, Галина. Знеполски похвали“. Локална религия и идентичност в Западна България. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999

Гопчевић 1890: Гопчевић, Спиридон. Стара Србија и Македонија. Део први. Београд: Парна штампарија, 1890.

Дечев 2006: Дечев, Стефан. Два проекта за българска национална идентичност от края на XIX в. – В: Балканският XIX век. Други прочити. София: Рива, 2006, с. 273-312.

Дечев 2010: Дечев, Стефан. Интимизиране на изобретеното. Национална държава, национална идентичност и символи на всекидневието XIX-XXI век. – В: В търсене на българското: мрежи на национална интимност XIX-XXI век (съст. и научен редактор Ст. Дечев), София: Институт за изследване на изкуствата, 2010, с. 5-126, особено с. 47-52, и с. 53-61.

Занетов 1917: Занетов, Гаврил. Западни български земи и Сърбия. История и етнография. София: печатница „Либералний клуб“, 1917.

Илчев 1995: Илчев, Иван. Митът за Санстефанска България като „свещана крава“ на българския патриотизъм. – История, 1995, кн. 6, с. 55-60.

Иречек 1995: Иречек, Константин. Български дневник, том 1. 1879-1881. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1995

Иречек 1974: Иречек, Константин. Пътувания по България. София: Наука и изкуство, 1974.

Иширков 1918: Иширков, Анастас. Град Враня и Вранско. Културно-географски и исторически бележки. София: Държавна печатница, 1918.

Иширков 1915: Иширков, Анастас. Западните краища на българската земя. Бележки и материали. София: Царска Придворна печатница, 1915.

Кайчев 2003: Кайчев, Наум. Македонийо възжелана. Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България (1878-1912). София: Парадигма, 2003.

Кисимов 1901: Кисимов, Пантели. Исторически работи. Моите спомени. част III., С., 1901.

Манолова-Николова 1997: Манолова-Николова, Надя. Средна Западна България 1877-1879 г. Преходът между две епохи в Трънско-Брезнишкия край – Родина, 1997, кн. III-IV, с. 159-173.

Маринов 1992: Маринов, Димитър. Спомени из моя жовит или моята автобиография. Ред. Стефан Дойнов и Елена стателова, София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Подебоносец“, 1992

Маркова 1989: Маркова, Зина. Българската екзархия 1870-1879. София: Издателство на Българска академия на науките, 1989.

Райчевски 2004: Райчевски, Стоян. Нишавските българи. София: Балкани, 2004.

Ризов 1894: Ризов, Димитър. Разлагающа се и възраждаща се България. (Посвещава се на нашата младеж). София: Н. Ризов, 1894.

Србија 1978: Србија 1878. Документи. Приредили: Михаило Војводић и др. Београд: Српска книж. Задруга, 1978.

Станојевић 1929: Станојевић, М., Зборник прилога за познавање Тимочке крајине. Књига I. Београд, Штампарија „Јовановић“, 1929.

Стојанчевић1986: Стојанчевић, Владимир. Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса. Београд, Просвета, 1986.

Стојанчевић1995: Стојанчевић, Владимир. Срби и бугари 1804-1878. Чланци и расправе. Нови сад: Прометеј, 1995.

Стојанчевић2005: Стојанчевић, Владимир. Српско-бугарски односи у Западној Бугарској (1804-1918) – Београд: Институт политичке стидије, 2005.

Стоилов 1996: Стоилов, Константин. Дневник, ч. I, Под науч. ред. на Ел. Стателова и Р. Попов, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996.

Тимочка 1928: Тимочка крајина. I књига. Београд: Државна штампарија, 1928.

Цвијић 1921: Цвијић, Јован. Говори и чланци. Београд, Издавачка књижара „Напредак“, 1921

Цвијић1987: Цвијић, Јован. Сабрана дела, књига 2, Балканско полуострво, Београд, 1987.

Цонев 1904: Цонев, Беньо. Диалектни студии. Поправки и допълнения към Милетичевата книга. София: Държавна печатница, 1904.

Цонев 1901: Цонев, Беньо. Увод в историята на български език. София: Държавна печатница, 1901.

Anderson 1983: Anderson, Benedict. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, Verso, 1983.

Barth 1969: Barth, Fredrick. (ed.), Ethnic Groups and Boundaries. Boston, Little, Brown, 1969.

Gellner 1990: Gellner, Ernest. Nations and Nationalism. Oxford, Blackwell, 1983

Hobsbawm, 1990: Hobsbawm, Eric. Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Hobsbawm 1983: Hobsbawm, Eric., Ranger, T. (eds.). The Invention of Tradition, Cambridge, Cambridge University Press, 1983

Tchilinghiroff 1917: Tchilinghiroff, Stilyan. Le Pays de la Morava. Suivant des témoignages serbes. Berne: Imprimerie Pochon Jent&Bühler, 1917.

Theodorow-Balan 1917: Theodorow-Balan, Aelxander. Les Bulgares dans la Moravie du Sud-ouest. Sofia: Al. Pascalew & C-ie, 1917.

Weber 1991: Weber, Eugene. My France. Politics, Culture, Myth. Cambridge, Massachusetts, 1991

Weber1976: Weber, Eugene. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914. Stanford: Stanford University Press, 1976.

Периодичен печат

Вардар, 1889

Македонија, 1889-1890

Напред, 1888-1889

Родолубец, 1889-1890

Славянин, 1889

Пловдив, 1890

Свобода, 1890

Свободно слово, 1890

[1] Този така накратко изложен аргумент може да бъде проследен в множество изследвания, сред които по-важните са Hobsbawm, Ranger 1983; Anderson, 1983; Gellner 1983; Hobsbawm, 1990.

[2] Вж. напр. Вълчинова 1999; Кайчев, 2003. Подобни възгледи имах възможност да развия напоследък в Дечев, 2006: 273-312. Особено ясно изразих тази идея отбелязвайки: „Заедно с това очевидно не само изследователите на национализма след началото на 80-те години на XX в. са наясно с модерния характер на нациите и тяхното създаване като резултат от съзнателните усилия на определени „национални елити“. Съвременниците от 80-те и 90-те години на XIX в., за разлика от българската историография, не поставят края на този процес към 1870 г. и изграждането на Българската екзархия. Дори и когато са страстни привърженици на националната идея, тези съвременници очевидно си дават сметка, че нацията е само проект, който е започнал, но чието осъществяване и завършване тепърва предстои.”, Пак там, с. 296. Много по-обстоятелствено този аргумент бе развит в Дечев 2010: 5-126, особено с. 47-52, и с. 53-61, където се опитах да поставя под съмнение и самото разказване на националната история в един непрекъснат разказ в продължение на векове и преди основополагащия XIX в.

[3] Един донякъде доста произволен и изкуствено увеличен списък на дейци от Пирот и Пиротско, както и Ниш и Нишко, свързали имената си с българското движение може да се види у Райчевски 2004: 294 и сл.

Стефан Дечев



Стефан Дечев завършва история в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“. Специализира в Амстердамския университет и Централно-европейския университет в Будапеща. Доктор по история и доцент по нова и съвременна българска история и историография. Бил е гост-преподавател в Университета Комплутенсе в Мадрид. Автор е на книгите „Политика, пол, култура. Статии и студии по нова българска история“ (2010) „Who are Our Ancestors?: ‚Race‘, Science, and Politics in Bulgaria 1879-1912“. (2010). Съставител и научен редактор на сборника „В търсене на българското:

Мрежи на национална интимност XIX-XXI София: Институт за изследване на изкуствата (2010). Преподава в Югозападния университет в Благоевград и Софийския университет.